

književnost i kriza zapadne civilizacije kao posledica desakralizacije

svetislav basara

Neosporno je da se evropska civilizacija nalazi u jednoj sveobuhvatnoj krizi, možda najbezizlaznijoj od svih kriza kojima je ta civilizacija obilovala. Međutim, uzroke krize ne valja tražiti u oblasti ekonomije i politike; mahnitost ekonomske nužnosti i totalitarizam politike posledice su, ne uzrok propadanja Zapada. Površni istorizam posmatra tok povesti kao neprekidni sled kauzalnog lanca uzrok — posledica — uzrok; jednom dubljem poimanju istorije (onome koje je osnovao Oswald Špengler) tok istorije se razotkriva kao niz posledica od kojih je ona koja prethodi poslednjoj u nizu lažni *uzrok*; istorija zapada je, odatle, samo jedna *velika posledica velikog uzroka*, divertissement-a, transcendentnog pojavnom svetu. Jednostavnijim rečima: ona je pad prouzrokovan promenom orijentacije, prelaskom sa vertikalnog na horizontalno poimanje sveta.

Civilizacijski temelji Evrope jeste Hrišćanstvo, vera u boga koji umire (što je apsurdno) i koji pobeđujući smrt vaskrsava (što je još apsurdnije) da bi iz vlasti smrti oslobodio sve umrle dajući im večni život. Mladi, puni sanga, varvarski narodi su prihvatili tu objavu nade koja je, tada dekadentnoj antici, izgledala kao najobičnija ludost. Uprkos svemu, iz te apsurdne, razumu strane vere, nastaje civilizacija koja, posmatrana globalno, uveliko nadmašuje sve ostale, kako svojim pozitivnim, tako i negativnim aspektima. Međutim, kako će biti pokazano, negativne strane Zapada posledica su napuštanja civilizacijskih fundamenta; gubljenja vere u nemoguće, u natprirodno. Uvek kada ratio nadvlada pistic dolazi do iracionalnih događaja. Regresija je nužnost svega što je postalo, ali kada se stvari preokrenu i kada se istorija shvati kao progres — što je u suprotnosti sa Hristovim učenjem — propadanje postaje ubrzano. Materijalizam je na početku i na kraju svake civilizacije. Ali ne kao osvešćenje, već kao otupelost. Vertikalna je mučnina; ona ima isti koren kao i vertigo. Horizontalna pak, ljudskom (ograničenom) pogledu pruža iluziju svrsishodnosti i usmerenog kretanja. No, dovoljno je da otvorimo udžbenik matematike, pa da se podsetimo na naivnost i neodrživost takve besmislene nade: svaka prava na horizontalnoj osi samo je deo jednog kruga, dakle sistema zatvorenog u sebe i osuđenog na propast.

RASKOL

Teško je poverovati da je Shizma, koja je potresla hrišćanski svet, nastala zbog jednog tako sofisticovanog teološkog pitanja kao što je filioque. Mirne duše bismo mogli reći da je takav spor bio nepotreban; osnove vere su zajedničke i Istočnom i Zapadnom hrišćanstvu. Pa ipak, raskol je bio neizbežan i filioque je bio najobičniji povod. Pozadina tog sukoba je mnogo dublja i čak starija od pojave hrišćanstva, ona je vajkadašnja suprotstavljanost dvaju poimanja sveta, dvaju stanja duha — duha koga na jednoj strani predstavlja Platon, na drugoj Aristotel.

Grubo govoreći, duh koga predstavlja Platon jeste pistic: vera u ontološku neutemeljenost sveta činjenica, sumnja u pojavnost koja se određuje kao senka. Nasuprot njemu, stoji duh Aristotela: Vera u istinitost činjenica, aktivno učestvovanje u zbivanjima spoljašnjeg sveta. Na Platonovom duhu utemeljena je Istočna crkva, a taj duh kulminira pojavom Isihazma; carstvo ovog sveta je prezreno, ono se u duhu Hristovog uputstva *dajte cesaru cesarevo* samo pasivno podnosi tragajući za ishodištem i ostvarenjem u unutrašnjoj duhovnosti. Zapadna, pak, crkva nadahnuta Aristotelom, hoće da postane svet-skom crkvom, ona hoće carstvo božije na zemlji i pri tom ne bira ciljeve; kao da zaboravlja Hristove reči: Carstvo nije moje od ovoga sveta.

RENEZANS I PROTESTANTIZAM

Sa Papom, kao vrhom piramide na čijem dnu su vernici, zatim sveštenici, pa biskupi i kardinali, gradi se u duhu ono što su faraoni gradili u kamenu — piramida; simbol egipatskog ropstva. Mada sagrađena u duhu (naopakom duhu) ona ima osobine kamene piramide — protivureči istinskom duhu Božijem jer se vrh beske hijerarhije — Bog — nalazi u beskonačnosti. Sistem zatvoren u sebe, Zapadna crkva je bila osuđena na degeneraciju koja se ne ogleda to-

liko u degeneraciji same ustanove crkve koliko u degenerisanim pojavama koje je izazvala posredno. Prva u nizu tih pojava je Renesansa. Ljudsko biće je stavljeno na vrh ontološke piramide kao autoritet dovoljan sam sebi. Nije trebalo dugo čekati na pojavu protestantizma kao nužnog ishodišta tog stava. No, progresivan u svom početku, ali horizontalan i kao takav zatvoren u sebe i osuđen na degeneraciju, protestantizam je klica onoga što će u bliskoj prošlosti pokazivati svoje lice kao fašizam. Protest protiv autoriteta Crkve izrodio se u protest protiv autoriteta Boga. Germani, koji kao pagani ruše Rimsko carstvo omogućujući da Evropa od provincije postane metropola, završavaju pojavom fašizma kao pagani. Fašizam i nije ništa drugo do dekadentno paganstvo, paganstvo svesno sebe i u sebe zaljubljen. To je, da se tako izrazimo, desno krilo desakralizacije Evrope. »*Budući da su stvorili Evropu*« — piše Emil Sioran — »*Germani su osećali dužnost i da je unište*«. Mora se priznati, bez obzira na to što su izgubili rat, da su u tome i uspeali. Evropa više ne postoji nigde osim u apstrakcijama geopolitike. Njeno jedinstvo je nepovratno razoreno i ona je samo prostor sred koga ide linija razgraničenja desnog i levog desakralizovanog sveta.

Do pre jednog milenijuma koliko toliko jedinstvena, povezana zajedničkim vertikalnim reperom, Evropa sve više i više raspadala. Odbacujući Boga, ona se okrenula apoteozu naciji mitova, idola i ideologa. Mnogo hvaljeni povratak čoveka samom sebi pokazao se kao povratak ništavilu via chaos. To je neizbežna posledica desakralizacije; bez vere u eshatološku odgovornost za delovanje u svetu, čovek postaje bog, ali lažni bog koji umesto željenog raja od sveta pravi pakao. I eto nas gde danas kusamo ostatke gorke kaše koju su ne tako davno zakovali humanisti.

KNJIŽEVNOST I KRIZA EVROPE

Budući da su teologije i ideologije nepodesne da objasne svet, preostaje književnost koja, ako to uistinu jeste, nije obavezna ni prema jednima ni prema drugima. I u književnosti je, kao ranije u teologiji, prepoznatljiv raspoloženje na duh Platona i na duh Aristotela. Pročitavši jedan roman ili jednu pripretku, ništa ne dobijamo samo nam se, u ruhu umetnosti »otkrivaju« gluposti koje smo već videli, pa čak i doproživeli. To je beda mizeze: lakše ćemo progutati sivilo i besmisao jednog sveta bez centra ako su sažeti na 200-tinaka strana, uz to estetski doradani. Nedostatak centra je najsigurniji indeks krize Zapada. Ako ne postoji centar, ne postoji ni periferija; postoji samo mnoštvo tačaka koje lebde u apstraktnom prostoru državnih granica, staleških granica, ideoloških razlika. U žizi interesovanja jednog pisca nije istorija već čovek u istoriji; tu, međutim, dolazimo do pokrenutog raskola na dve poprečne struje: jedna od njih (mimetička, aristotelovska) čoveka posmatra kao razumno, svesno biće koje aktivno učestvuje i stvara istoriju. Druga, opet, (ne-mimetička, platonovska) čoveka vidi kao apsurdno stvorenje, protivurečeno u sebi, koga istorija mrvli. Mimetička književnost, čak i kada to neće, uvek se nalazi u službi istorije, ponajpre zato što širi dezinformacije. Istorija neminovno vodi u fašizam, u totalitarizam uopšte, u najprimativnije stanje svesti usredsređene, ne na sličnost nego na razlike.

A to je, takođe, jedna od posledica desakralizacije. Religija nas uči da krivicu treba tražiti u sebi, ne u svetu ili u drugima; svet nas uči drugačije: krivi su, uvek oni drugi. Ali istorija nije spoljašnja sila koja nas čini pokvarenima; ona je samo objektivizacija naše unutrašnje pokvarenosti maskirane humanističkim i hilijastičkim baljegarijama.

Istorija, dakle, ne nastaje kako bi naivčine da nas ubede, na bojnim poljima, na megdanima i razbojištima, nego u radnim sobama, za radnim stolovima gde su se pisali lažni mitovi, gde se piskara o čistoti krvi ili ideja, savsivm svejedno jer je podjednako idiotski: nikada nije bilo čiste krvi ni uzvišenih ideja. To je jasno iz same istorije pošto je iole pažljivijem čitaocu jasno kao dan da je, kako je odmicala ka »progresu« u verziji naivčine, povest postajala sve nepodnošljivija za ljudski život; da je u njoj bilo sve manje ljubavi i poštenja, a sve više nasilja, mržnje, podlosti. Zasluga za uvid u takvo stanje ne pripada filozofiji koja uvek pronađe opravdanje za sve i koja se zauvek zatvara u Hegelov sistem. Oslobođenje evropskom duhu donosi literatura samim tim što kao umetnost nije dugovala istoriji obavezu na njene svetinje — logiku i nauku. U duhovnoj istoriji Zapada važnost Kafkinog *Procesa* ravna je važnosti Budinog prosvetljenja pod Boodhi drvetom za duhovnu istoriju Istoka. Zbog toga, metafizički posmatrano, ne krenuti u prozi Kafkinim nego Tolstojevim putem, znači zauzeti svoje mesto na galeriji one sparne, morbidne sudnice u potkrovlju.

Izlaz se ne nalazi samo onda kada izlaza više nema. Priznati da izlaza više nema, takođe može biti izlaz. Pisci poput Beketa, Broha, Muzila, Kafke, kreću u istraživanje nemogućnosti, ograničenosti, otupelosti čoveka. Euforiji započetoj u renesansi dolazi konačan kraj. Čovek je ponovo, sa Olimpa, na koga je podignut bez pokrića, vraćen na svoje pravo mesto na ontološkoj lestevici: na rub ništavila. Uporedo sa književnošću do takvih zaključaka dolazi i savremena fizika koja poslednje deličke materije nalazi na samom rubu ničega. Ali, čime ispuniti prazninu od nekih 400 godina? Antropoteoza koja je doživela svoj neslavni, besramni i krvavi krah u planetarnom bez-

umlju II svetskog rata izgubila je kredit kod svakog, iole umnijeg ljudskog bića. Ali repera apsolutnog više nema: Bog je ostao u XV veku zahvaljujući katoličkoj crkvi koja je Civitas Dei trampila za Civitas terrena. Insistiranje na odredbama hrišćanskog morala, umesto na tajanstvu pobeđe nad smrću, Evropa je dobila jedan površan moral čije trajanje izvirgavaju ruglu Beket, Kami, Kjerkegor, Kafka, da napomenem samo neke. Pa ipak, isti taj moral i dan danas ima ogroman broj pobornika, duhovnu kastu mediokriteta, kojoj pripada i najveći broj pisaca. Treba biti istinski otupeo pa hodajući ivicom ništavila čitati opise balskih haljina Ane Karenjine na sedam osam strana. Šteta koju je *lepa umetnost*, svi ti tolstoji, dime, balzaci, šteta koju je takva »umetnost« nanela ljudskom duhu neizmerna je i čudovišna; na toj lektiri su se napajale generacije iz kojih su potekle najmračnije ličnosti istorije. Svaki bi sedamnaestogodišnjak, čak i danas kada su starovi rock-pevači (takođe pustolovi), svakako više vole da budu Bolkonski nego Moloa, Marso ili Jozef K. Uprkos tome, jedna od te tri sudbine, ovako ili onako modifikovane očekuje svakog čoveka.

KRIZA, MASE I IDEOLOGIJE

Prema Špengleru, suton jedne civilizacije počinje usponom mase. U delu *Propast zapada* on piše: »Civilizacija nalazi pred sobom taj pojam i uništava ga pojmom četvrtog staleža, mase, koja *načelno odbacuje kulturu sa svim njenim organskim oblicima*. To je nešto apsolutno bezoblično, nešto što proganja svaku vrstu oblika, sve razlike po rangu, uređeni posed, uređeno znanje i sve to proganja sa mržnjom. To je novo nomadstvo svetskih gradova, za koje robovi i varvari u antici, čudra u Indiji, i sve što je samo čovek — bezrazlično obrazuju nešto tekuće i rasplinuto, nešto što se potpuno raspalo sa svojim poreklom, što ne priznaje prošlost, a nema budućnost. Tako četvrti stalež postaje izraz one istorije koja prelazi u bezistoričnost. Masa je kraj, ona je jedno apsolutno *ništa*«.

Dalekosežnost Špenglerovih reči dobija na jačini kada se prisetimo da su navedeni radovi pisani još za vreme II sv. rata. mnogo pre nego što je tiranija masa postala svetski fenomen. No, mase imaju i svoju politiku koja je najgrublja demagogija; ta politika je usredsređena na to da se ništa ne promeni i ona je posledica duboko poremećene, razorene ljudskosti. Pogledajmo kakav odnos prema stvarnosti ima njena sluškinja, evanđelje masa, ideologija. To je skup krutih dogmi uobličeni u jednostran pogled na svet. Dotle je sve uredu; drugačijeg pogled na svet osim jednostranog nije ni moguće imati. Nevolja nastaje onog trenutka kada stvarnost (u koju spadaju i mase) počne da se tragično razlikuje od slike sklepane u ideološkim pisarnicama: to je početak društvene neuroze jer se ideolozi okomljuju na stvarnost koja je bila tako drska da se razide sa zvaničnom ideologijom. I kao što ego pojedinaca potiskuje sadržaje da bi mu se oni vratili strokuro pojačani, ideolozi posežu za potiskivanjem neprijatnih pojava. Sindrom lakirovke je tu. Dati nekome 150 gr više hleba ne znači promeniti nešto; svrgnuti cara i postaviti prezidijum takođe nije nikakva promena. U prastari kalup ugurava se druga individua i drugačije naziva kalup. Tu dolazimo do jednog vajkadašnjeg sukoba — sukoba kolektivizacije i individualizacije, sukob Isusa i Pilata; sina Božijeg, vertikalno orijentisanog, opsednutog poslednjim stvarima, novim nebom i novom zemljom i Pilata, građanina Rima, hiljadugodišnje imperije, carstva zemaljskog.

TOTALITARNI TIP

Razmotrimo najpre tzv. *totalitarni tip* čoveka, čoveka kolektiva, stvorenja vezanog za zemlju. Po pravilu to je nedorasla, nezrela, nesamostalna ličnost sa iskomplicovanim i nerešivim Edipovim kompleksom. Prisetimo se: Edip je morao ubiti oca da bi oženio svoju majku. Bez snage da savlada realnost, da odraste i da postane ličnost koja je slobodna i koja voli — totalitarni tip ne rešavajući zagonetku sfinge — utapa sebe u bezlično mnoštvo članstva kakve partije. (Izvrstan primer za tu vrstu kompleksa imamo u pojavi raširenoj u Hitlerovo i Staljinovo vreme kada su deca prijavljivala očeve da se bave nedozvoljenim stvarima; tako su simbolično ubijali oca i ženili se za majku personifikovanu otadžbinom) Velika Majka takvom tipu pruža iluziju sigurnosti i idole ljubavi i slobode kojima je dužan da se klanja.

Nasuprot totalitarnom tipu postoji ličnost okrenuta principu individualizacije. Ličnost prezire sva druženja, jer zna da su udruženja slabija i bednika koji samo zajedničkim sangama mogu ostvariti svoje (obično niske) ciljeve. Partijski tip je horizontalan, ličnost je vertikalna. Nasilje kojim totalitarni tipovi pokušavaju da poprave i ovekoveče sopstvenu projektivanu zlobu, nije u stanju da popravi i ovekoveči ništa; ono krvari i razara. Zapravo, postati ličnost i nije ništa drugo do — uprkos svemu — zavoleti čoveka.

Zadatak književnosti, koji je možda bezizgledan u ovom vremenu, jeste da se minuciozno raskrinka i razobličiti istorijski čovek; da se do tačnina pokaže apsurdnost i zlo sveta sagrađenog takvim čovekom. Tu književnost prestaje budući da nije kraj puta nego početak. Na svakoj pojedinačnoj ličnosti ostaje da se opredeli hoće li se zaputiti putem kojim bi morala da se zaputi.

o ćutanju

miroljub radojković

»O retko srećno doba u kojem je dopušteno da misliš šta hoćeš i kažeš šta misliš.«

(Tacit)

Svako vreme krize i upitanosti otvara disput o osobinama ljudskim. Vreme sadašnje i prilike u kojima živimo usmeravaju pažnju u istom pravcu. Sve češće se, i u raznim povodima, postavlja ne samo retoričko, već i vrlo praktično pitanje: Zašto se ćuti? Odgovor se ne čuje jasno.

Ako navedeno pitanje uzmemo kao retoričko, kao povod za traženje odgovora, potrebno je naći pristupni put. Mislim da o ćutanju možemo promišljati pošavši od njegove suprotnosti. Ćutanje je suprotnost govorenju. On je njegov antipod koji nam ne pomaže samo da shvatimo suprotnu pojavu, već može da posluži i da je bolje, tim upravnim svetlom što sa suprotnosti pada, osvetlimo. Ćutanje i govorenje su neraskidivi kao ružno i lepo. Bez ružnog, lepo bismo teško određivali. Da nema averzije spram ružnog, lepo bismo manje voleli. U odsustvu ružnog lepo bismo i teže definisali, mada se u kategorijalnom aparatu poimanje obe strane može završiti paradoksom, kao što je — estetika ružnog!

Dakle, kao što je lepota suprotna ružnom, tako je i ćutanje s onu stranu govorenja. To je logički lako uhvatljiv zaključak. Ali, on nam pristupni put ne otvara kao oštru vododelnicu, već pre kao tačku iz koje polazi mnoštvo staza. Kao što ima nebrojeno mnogo razloga iz kojih se, i zbog kojih se govori, tako mora biti da su i razlozi za ćutanju nebrojeni. Kao što ima mnogo vrsta govorenja, mora da je i ćutanje raznovrsno. Skoro da smo na pragu podoznjenja koje obeshrabruje svaki dalji misaoni napor u traženju odgovora na pitanje: Zašto se ćuti? Pa ipak, u mnoštvu mogućih pristupnih puteva kao odgovoru, kao da su na jednom najmnogobrojniji i najmoćljiviji tragovi prethodnika. To je ona staza koja se proteže iz mračnog zaborava prekrivenog iskona i na čijem se koncu kaže: Ćuti se zbog straha od kazne ili gubitka nagrade, odnosno željene vrednosti.

Prototip ovakvog razloga nalazim u zbirci univerzalija ljudskog ponašanja, u Pekićevom »Vremenu čuda«. U parodiji Hristovih dela, pod nazivom »Čudo u Jerusalimu« desio se poučan obrt. Lokalni nemi prosjak i jurodiv — Mesezeveilo — proklinjao je iz dna duše ohole Rimljane, ali budući da nije govorio, zasluživao je svojim kreveljenjem simpatije i milostinju. Njegov susret sa sinom božijim bio je koban. Ne imavši novac Hrist ga je darivao vraćanjem govora: Ne mislim na novac, Judo, jer ako ga mi nemamo, on ga ima. Mislim na blago za kojim žudi njegova duša.«¹⁾ No, Mesezeveilova duša žudila je za pravim zlatnikom, i nije znala da se desilo čudo. Kad je naredni darodavac — Pilat — hteo da pravim čekinom oglasi milosrdni početak svojeg namesništva Judejom, »Zbi se nešto što kao magnetom okupi oko njih dvojice sve prosjake s kaldrme i privuče gradu koja je stražarila ispred Pretorije, nešto što ni zgranuti Mesezeveilo nije shvatao, mada je sumnjao u one galilejske seljake, i što nije mogao sprečiti ma koliko se upinjao da ne govori ono što misli, a baš to se, neka ga sad Jahve uzme u zaštitu, događalo...«²⁾ U lice vlastodršaca nesrećni Mesezeveilo sasuo je sve kletve i pogrde koje su se u njemu godinama razigravale. U trenutku ispunjenja životnog, zlatnog sna, zaslužio je teške batine, a potom, ne mogavši da obuzda govorenje, beše i razapet na krst.

U ovoj minijaturi literarnog genija sažeta je sva argumentacija najčešće odgovora na pitanje: Zašto se ćuti? Pred licem vlasti, pred licem svakog moćnijeg od sebe, čovek se boji da izgovori svoje mišljenje. Mada je, kao što neki kažu, sasvim sazdan od reči, on se duboko sakriva u plaštu ćutanje. Budući da mu pred moćnikom niko i nikakvo čudo ne mogu pomoći, on podrezuje krila svojim krilatim mislima. I kada zna, ili samo misli da je bliži istini nego oni koji je zvanično i bespogovorno tumače — strah ga sprečava da oponira. Ukratko, kao nesretni prosjak, i dalje teži zamišljenoj nagradi i vrednosti, izbegava i samu mogućnost da bude podvrnut kazni. To svakako jeste i u vremenu, i u prostoru, najvažniji razlog zbog koga ljudska jedinka odustaje od govorenja. Budući da život u zajednici podučava da nismo svi jednako moćni, lako se da zaključiti da ni svi ne smemo podjednako zalagati svoju svest i savet za istinu, onakvu kakvom je vidimo i poznamo. O onom tipu zajednice (odnosno društva) u kojoj će se sve jedinice izjednačiti, moćnije razvlastiti a nemoćne uvažiti, hrabro govori samo stvaralački i teorijski um. Da spomenemo samo neke. Vizija komunikativne zajednice, ukidanje instrumentalnog delovanja u korist komunikativnog, pretvaranje odnosa Ja i Ti u harmoniju, širenje svekolikog područja društvene autonomije itd.

No, kao što smo rekli, ka ovakvom tipu zajedničkog i organizovanog života ljudi tek se napreduje. Do ostvarenja vizije, praksa